

Halid Buljina, prof.

OSNOVNI UZROCI OSIROMAŠENJA I PROPADANJA VAKUFA U BOSNI I HERCEGOVINI

Osnovni uzroci

Prema oskudnim podacima iz raspoložive literature o našim vakufima, nedovoljne posebno kada je riječ o uslovima nastajanja i propadanja pojedinih vakufa, na sudbinu ovih institucija u Bosni i Hercegovini uticali su naročito slijedeći događaji i okolnosti:

1. neprijateljske operacije sa susjednih teritorija,
2. požari i druge elementarne nepogode,
3. uzurpacije i agrarne reforme,
4. nacionalizacija vakufskih dobara,
5. slabosti u organizaciji i upravljanju.

Ovo su bili osnovni uzroci osipanja vakufske imovine u cjelini, kao i razlozi osiromašenja pojedinih vakufa, pa i onih najvećih, a zatim i razlozi propadanja znatnog broja vakufskih dobara, podrazumijevajući tu osnovne i koristonosne objekte, dakle ukupnu materijalnu bazu vakufa.

Osnivači vakufa obezbjeđivali su sredstva i druge uslove za normalno funkcionisanje svojih zadužbina, što je obično zabilježeno i u njihovim vakufnamama. Ova sredstva, kao neotuđiva ekonomska dobra namijenjena trajnom korišćenju za vjerske, prosvjetne, dobrotvorne i druge korisne ciljeve, bila su, po pravilu, dovoljna za ostvarivanje postavljenih ciljeva. Dešavalo se, ipak, da materijalna baza pojedinih vakufa bude vremenom bitnije narušena. U tom slučaju pomoć je dolazila od drugih vakifa, koji su novim zavještanjima omogućavali dalju realizaciju ciljeva ugroženog vakufa. Dešavalo se, također, da dva ili više vakufa sa identičnim ciljevima, u otežanim uslovima, udružuju svoja sredstva i tako doprinose efikasnijem djelovanju zadužbine. Međutim, bilo je i slučajeva da uništenu materijalnu osnovu pojedinih vakufa nije bilo moguće ničim nadoknaditi i obnoviti, pa su takvi vakufi jednostavno propadali.

Usitnjenost, heterogenost i razjedinjenost su značajne karakteristike naših vakufa. U tim karakteristikama su i razlozi njihove nedovoljne efikasnosti i relativno brzog propadanja.

Neprijateljske operacije

Od velikog broja neprijateljskih operacija sa susjednih teritorija mogu se primjerice navesti slijedeće:

— provalom uskoka iz Jajačke banovine u Sarajevo 1480. godine, pod vodstvom Vuka Grgurovića-Jajčanina, u trodnevnoj pljački i paležu stradala su mnoga tek izgrađena dobra Isa-begova vakufa i drugih vakufa ovog vremena,

— još veća stradanja sarajevski vakufi doživjeli su 1697. godine prilikom upada jedinica Eugena Savojskog,

— u godinama Velikog rata Austrijanci su nastojali da prodru što dalje u Bosnu, za koju su još tada smatrali da ukoliko ne bude turska može biti samo austrijska. Opsežne vojne operacije u Krajini obuhvatile su i područje Banjaluke. Grof Badenski zapalio je Gornji Šeher (1688), kojom prilikom su uništeni svi objekti Sofi Mehmed-pašinog i drugih vakufa ovog mjesta,

— napad dalmatinskih uskoka na gradove kliškog sandžaka (1686) doveo je do uništenja livanjskog Darul-hadisa i cjelokupnog vakufa njegovog osnivača Mustafe sina Ibrahimova, čovjeka ovog kraja, koji se kao funkcioner turskog carstva u Kairu sjetio svog zavičaja i u njemu osnovao ovo poznato učilište (1643).

Požari

Česti požari i druge elementarne nepogode nanosile su, također, velike štete vakufima, naročito u čaršijama, gdje je značajna upotreba drveta i zbijenost objekata doprinosila brzom širenju požara. Požari su posebno učestali tokom 17. i 18. vijeka, u periodu većih spoljnih opasnosti i dotrajavanja ranije izgrađenih objekata.

Sarajevo je posebno mnogo stradalo u požaru 1697. godine. Neki vakufi su tada potpuno uništeni, a drugi, pa i oni najbogatiji, toliko osiromašili da dugo nisu bili u stanju ostvarivati ni najosnovnije svoje funkcije. U takvoj situaciji se našao i Gazi Husrev-begov vakuf, čiji je imaret nastavio svoje djelovanje tek poslije tri decenije. Poslije toga, uslijedili su veliki požari 1831. godine, pa 1852. i 1879. godine, kada je uz ostalo nestalo Đulagina hana, Tašlihana i Gazi Husrev-begova bezistana. Zatim su došli požari od 1937., kada je definitivno nestalo Kolobare i 1967., kada je klasičnim požarom dogorjelo i staro zdanje Morića hana.

Sličan razvoj bio je i u Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Travniku i drugim našim mjestima, gdje su vrijeme i stihija činili svoje, a dotrajala i nestala dobra teško i sporo se obnavljala.

Mukata i idžaretejn

Određenu ulogu i uticaj na sudbinu vakufskih dobara imala su i dva poznata instituta otomanskog odnosno šeriatskog prava: mukata i idžaretejn.

Kao dugoročan zakup vakufskih zemljišta, mukata je nastala tako što su naročito poslije požara, u nemogućnosti da sami grade, a u cilju brže obnove i razvoja pojedinih djelatnosti i gradova u cjelini, vakufi ustupali svoja zemljišta pojedincima, da na njima podižu vlastite trgovačke, ugostiteljske, zanatske i druge objekte, uz obavezu da vakufima

plaćaju određenu zakupninu, često samo simboličnu, a uvijek na relativno dug rok¹⁾. To je u početku ubrzavalo obnovu gradova, ali se u kasnijem razvoju, u normalnijim uslovima života i rada, pretvaralo često u svoju suprotnost. Tako su mukate ponekad bile i kočnica dinamičnog razvoja pojedinih vakufa i gradova, koji su u konfrontaciji sa zainteresovanim zakupcima teško nalazili zajednički jezik i obostrano korisna rješenja.

Idžaretejn je dugoročan zakup na izgrađenim vakufskim objektima. Razvoj ovog instituta nastao je iz potrebe da se zakupci poslovnih vakufskih prostorija oslobode neizvjesnosti čestog licitiranja poslovnog prostora i da im se omoguće dopunska investiranja u ove objekte.

Osnovni princip idžaretejna je da vakuf, kao vlasnik objekta, odnosno poslovnog prostora, dobiva dvostruku zakupninu, a zakupac pravo trajnog korišćenja, koje prelazi i na direktne nasljednike. Sistem idžaretejna, slično mukati, doprinio je da se vrši brža obnova gradova i privrede u njima, ali i tome da se suvlasnički pravni i faktični odnosi na vakufskim nekretninama dalje komplikuje i po vertikalnoj i po horizontalnoj liniji, otežavajući obnovu i racionalnije korišćenje mnogih vakufskih poslovnih i drugi dobara.

Uzurpacije i agrarne reforme

Po osnovu uzurpacija stradali su naročito zemljišni posjedi i šumski kompleksi velikih vakufa, šumski posjedi Gazi Husrev-begova vakufa u Tešnju, prema procjeni vakufskog šumskog referenta, tokom četiri stoljeća smanjeni su za preko polovinu. Slično se dogodilo sa Ferhat-pašinim i drugim vakufima.

Agrarnim operacijama poslije Prvog svjetskog rata pogođeni su osobito Gazi Husrev-begov i Ferhat-pašin vakuf. Obeštećenjima, koja su dobili, ovi vakufi došli su do drugih dobara, koja su, međutim, kasnije nacionalizovana.

Zakonom o agrarnoj reformi poslije Drugog svjetskog rata agrarne operacije su dalje proširene.

Osiromašenje

Svi navedeni razlozi doveli su poslije Prvog svjetskog rata do takve beznadežnosti da ni pojedini vakufi, pa ni oni najveći, kao ni centralna vakufska uprava, nisu bili u stanju preduzeti nikakvu ozbiljniju akciju radi obezbjeđenja sredstava za osnovne aktivnosti Islamske zajednice. Pad vrijednosti novca i vrijednosnih papira, kao i neke druge neosmišljene akcije pojedinih uprava, samo su dalje pogoršali situaciju, u kojoj su se našli vakufi kao cjelina. Vakufi su tada bili bogatiji samo u dotrajalim i ekonomski neiskorišćenim objektima za čiju obnovu nije bilo ni sredstava ni drugih uslova.

Bezistani, džamije i drugi vakufski objekti propadali su i dotrajavali. Nekada bogati Skenderpašin vakuf nije bio u stanju produžiti život najstarijoj sarajevskoj kubeli džamiji, pa je i ona, kao veoma značajan spomenik na ovom istorijskom lokalitetu grada, prepuštena

¹⁾ Na ovaj način izgrađen je znatan broj objekata u Sarajevu i drugim mjestima (hotel Evropa, Šeriatska sudačka škola — danas Muzej grada i sl.).

zubu vremena. A zatim su došla nova četvorogodišnja razaranja, u kojima je nestajalo i dotrajavalo mnogo toga što su vrijeme i stihija ranije bili pošteđjeli.

Nova uloga vakufa

U situacijama kada su stara dobra dotrajavala, a nova uvakufljanja bila sve rjeđa i siromašnija, vakufima je bilo vrlo teško. Rijetki su bili slučajevi da je turska, austrougarska ili neka druga vlast pomogla vakufima u obnovi ovih dobara i omogućila dalje djelovanje institucija čak i od najšireg društvenog interesa.

U turskom periodu to se nije dešavalo zbog gotovo podijeljenih uloga države i vakufa, pri čemu je država brinula o izdržavanju vojske, uprave i sudstva, a vakufi o svemu ostalom. Ovo, naravno, ne znači da država nije imala nikakve uloge u razvoju i poslovima vakufa. Međutim, ta uloga je bila više pravne, nego praktične prirode i svodila se uglavnom na kontrolu rada pojedinih mutevelija. U tom cilju država je kodificirala vakufsko pravo, a glavni arbitar i nadzornik vakufa bio je kadija. U nekim vakufnamama se, takođe, podsjeća na ovu ulogu države, a Gazi Husrev-begova vakufnama predviđa i društvenu kontrolu nad radom mutevelija njegovog vakufa.

Austrougarska okupaciona uprava, primjenjujući načela moderne države, brine ne samo o vojsci, upravi i sudstvu, nego i o svima drugim potrebama društva. Prosvjeta, kultura, zdravlje, socijalna zaštita, komunalne potrebe i sve ostalo postaju sada i briga države, što ubrzava razvoj ovih oblasti i prečutno mijenja raniju ulogu vakufa. Vakuf, dakle, nije više jedini koji brine o razvoju djelatnosti društvenog značaja. Štaviše, njegova uloga u razvoju ovih službi postaje izrazito sekundarna i u skladu sa novim materijalnim mogućnostima, usmjerena pretežno na područje vjerskog života i vjerskih institucija.

U ovom periodu prisutan je i tridesetgodišnji spor o nadležnosti u pogledu vakufskih dobara, pri čemu je okupaciona uprava stalno nastojala da vakufe stavi pod svoju kontrolu, a Islamska zajednica isticala pravo da njima autonomno upravlja. Čak i poslije uspješno završene borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju i donošenja poznatog Statuta, prsti okupatora vidljivi su u mnogim potezima centralne vakufske uprave, kao što je slučaj sa odlukom o izgradnji novog tašlihana, do čega, srećom, ipak nije došlo.²⁾

Centralna vakufska zaklada

Novo u ovom periodu je i osnivanje Centralne vakufske zaklade, koja je zamijenila raniju Zemaljsku vakufsko-mearifsku zakladu (1882). Novoj zakladi pripao je prihod takozvanog »mearif-sanduka«, svojevrsnog fonda za izgradnju školskih zgrada, osnovanog još u turskom periodu. Statutom od 1909. godine zaklada dobiva i neke druge prihode,

²⁾ Novi Tašlihan, na prostoru današnje bašče i novog dijela zgrade hotela »Evropa« bio je projektovan u baroknom stilu. Njegov izgled i dimenzije ne samo da bi zasjenio susjedni hotel, nego bi arhitektonski ukaradio cijeli ovaj dio grada, što se možda uklapalo i u koncepciju okupatora o postepenoj evropeizaciji i novoj fizionomiji grada.

a kao njen cilj utvrđuje se, pored ostalog, da pomaže sve opšte i posebne vjerske, mearifske i dobrotvorne svrhe, što je, u skladu sa novim vremenom i novim potrebama, omogućavalo pokretanje akcija šireg značaja.³⁾

Mogućnosti koje je pružala ova zaklada nisu, međutim, iskorišćene. Štaviše, režimske garniture, uz odveć naglašene razlike između najkonzervativnijih i najliberalnijih struja u centralnom organu vakufske uprave i muslimanskom društvu u cjelini, pogrešno su usmjeravale mnoge akcije vakufa i nanosile mu velike štete. To je bio i osnovni razlog da usitnjenost vakufskih dobara nije bila ranije prevaziđena i da efekti tek izborne vakufske samouprave nisu bili naročito značajni bar u pogledu racionalnijeg korišćenja vakufske imovine, do čega je došlo tek kasnije objedinjavanjem manjih vakufa.

Subjektivne slabosti

Konačno, sve spomenute objektivne okolnosti imale bi nešto blaži odraz da nije bilo i subjektivnih slabosti, kao što je nekorektan odnos prema vakufskoj imovini onih koji su tom imovinom neposredno raspolagali, ili su donosili odluke o njenom upravljanju. A tu je bilo, također, velikih propusta, grešaka i zloupotreba, bez kojih bi, i pored brojnih teškoća, stanje u vakufima bilo ipak znatno bolje.

Dovoljno je prisjetiti se zaključka o decentralizaciji vakufske uprave, što ga je 1923. godine donio tadašnji vakufski sabor, po kome se sreskim vakufskim povjerenstvima ustupaju svi viškovi samostalnih Vakufa, vjerski prirez i drugi prihodi, ostvareni na njihovom području. Ponovnim jačanjem uloge centralnih vakufskih organa (1929), u cilju sređivanja vakufskih finansija, mogli su se sagledati brojne negativne posljedice ove autonomije, koju su pojedine mutevelije i vakufske uprave iskoristile za zloupotrebe svake vrste. Isto tako, nesavjesne špekulacije sa akcijama Muslimanske trgovačke i obrtničke banke stajale su centralnu vakufsku upravu osam miliona gotovog novca, kupovanjem akcija ove banke po nominali u vrijeme kada one nisu vrijedile ni 18% te vrijednosti. Kupnju akcija zaključio je vakufski saborski odbor, što je, u stvari, bilo u kompetenciji sabora, a akcije plaćene novcem samostalnih vakufa. Koliko je ova transakcija realno oštetila vakuf, uzimajući u obzir sve mogućnosti za njegovu racionalniju upotrebu, teško je i procjeniti.

Nacionalizacija

Do daljih promjena dolazi poslije Drugog svjetskog rata, kada Jugoslavija, kao socijalistička zemlja, proširuje krug svojih državnih nadležnosti i u skladu sa svojim specifičnim gledanjem na razvoj društva, na osnovu usvojenih ustavnih načela, rezerviše sebi ulogu i položaj isključivog arbitra u svim poslovima i pitanjima društvenog razvoja. Uloga vakufa svedena je sada isključivo na poslove vjerske zajednice, čije su kompetencije regulisane zakonskim propisima o vjerskim zajednicama i njihovim aktivnostima.

³⁾ Ovo je omogućilo i izgradnju vakufskog sirotišta u Sarajevu (1912).

U skladu sa ustavnim načelima o odvajanju vjere od države i odgovarajućim zakonskim odredbama izvršena je i nacionalizacija vakufskih nekretnina, koje više ne služe njihovim ustavom i zakonom definisanim ciljevima. Na ovaj način zahvaćen je najveći dio vakufskih koristonosnih objekata, ali i objekata koji su bili na putu da definitivno propadnu.

Zaštita kulturnog naslijeđa

Na osnovu posebnih zakonskih propisa o zaštiti kulturnog naslijeđa, društvena zajednica je sebi stavila u zadatak da štiti i spašava objekte, koji svojim građevinskim i drugim karakteristikama predstavljaju djela izuzetnog stvaralaštva na području arhitekture i drugim kulturnim oblastima. Zaštita i revitalizacija kulturno-istorijskih spomenika obuhvatila je i veliki broj vakufskih objekata, nacionalizovanih i nenacionalizovanih, što je ovim objektima vratilo raniji izgled i produžilo vijek trajanja.

Društvene intervencije u cilju zaštite kulturno-istorijskih spomenika ostvarene su u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine, posebno u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i nekim drugim mjestima, a odnose se na najvrednije i najugroženije spomenike prošlosti.

U Sarajevu je izvršena restauracija Gazi Husrev-begova bezistana, Bursa-bezistana, Morića hana, Trgovki, Daira, Gazi Husrev-begova hama- ma i mnogih drugih objekata. U toku je obnova Sarača, Baščaršije i drugih dijelova stare sarajevske čaršije, kao i nekoliko sarajevskih džamija.

Slične intervencije ostvarene su i u drugim mjestima u Republici. Izvršeni su spasavalački radovi na Sokolovića mostu u Višegradu, Starom mostu u Mostaru, Arslanagića mostu u Trebinju (obnova i prenos), Ferhadiji u Banjaluci, Karadoz-begovoj džamiji u Mostaru i mnogim drugim objektima.

Gledano u cjelini, naporima društvene i Islamske zajednice, stanje na mnogim vakufskim objektima, koji su dobili tretman kulturno-istorijskog spomenika, znatno je bolje nego ranije. Takva poboljšanja će se sigurno nastaviti ukoliko, pored ostalog, svijest ljudi bude vjerno pratila potrebe i zahtjeve vremena.

U pripremi je i generalna opravka Gazi Husrev-begove džamije sa okolnim objektima. Svima ovim radovima produžava vijek trajanja ovih objekata, i istovremeno doprinosi društveno-ekonomskom razvoju gradova.

Nove akcije

Obzirom da su se efekti nacionalizacije vakufskih koristonosnih dobara dosta porazno odrazili na funkcionisanje pojedinih vakufa i Islamske zajednice u cjelini, pred organe ove zajednice postavljen je veoma ozbiljan zadatak iznalaženja novih sredstava za finansiranje njenih potreba. Rješenje je nađeno u organizovanom prikupljanju zekata, sadekai-fitra, kurbanski kožica, članstvu vjernika i drugim davanjima, čime su uglavnom obezbijeđena najnužnija sredstva za dalje funkcionir-

sanje službi od vitalnog značaja za opstanak i razvoj Islamske zajednice u uslovima i u okviru bosanskohercegovačke i jugoslavenske zajednice naroda i narodnosti, na osnovama zajedništva.

Međutim, novo vrijeme donijelo je i nove metode rada, pa i nove oblike uvakuflijanja. Umjesto individualnih, pojavljuju se kolektivni vakufi, na bazi zajedničkih napora članstva Islamske zajednice, usmjerenih na zadovoljavanje novih potreba (dijaspora i sl.), kao i održavanja i funkcionisanja postojećih dobara. Kolektivni napori usmjereni su, takođe, na obezbjeđenje sredstava za normalno funkcionisanje institucija šireg značaja, koje su porijeklom i tradicijom vezane za Islamsku zajednicu ili su izrazit dio njenog kulturnog nasljeđa.

Znatan broj ljudi, u uslovima našeg vremena, svoja socijalna i patriotska opredjeljenja i želje ostvaruje, također, kroz mnogobrojne društvene akcije na izgradnji objekata šireg društvenog značaja, odnosno funkcionisanju ustanova takvog karaktera. Na taj način, djela dobročinstva i solidarnosti, zasnovana na plemenitosti, samoprijekoru i dobroj volji ljudi, što je karakterisalo i ranije vakufe, nastavljaju se kao svijetla i časna tradicija i za nova pokoljenja i nova vremena.

**BASIC CAUSES OF BECOMING POOR
OF VAKUFS IM BOSNA AND HERCEGOVINA
SUMMARY**

The basic causes of loss of vakuf property and the failure of many vakufs in the past were: enemy operations from neighbouring territories, fires, and other elemental disasters, usurpations and agrarian reforms, as well as weakness in the organization and management of vakuf.

The establisher of a vakuf provided, as a rule, sufficient material means for the normal functions of their endowments. If these means became with time insufficient, help came from other vakifs.

It happened that two or more vakufs would join their means for the purpose of making an endowment for efficient. In the period of Austro-Hungarian occupation the State took over many functions of the vakuf as part of its social, humanitarian, cultural or communal programme. Vakufs were not the only institutions that cared for social necessities. The establishing of a Central Vakuf Endowment in accordance with the new time and new necessities, make possible new actions of larger significance, but these possibilities were not completely used.

After the Second World War, and in the conditions of socialist construction the social community became bearer of all activities of a social character. Religion was separated from the State, and the activity of the religious communities and of their institutions was subordinated to the constitution and the regulations of the Basic Law concerning Religions Communities. On the basis of general regulations of nationalisation the property of religious communities that did not serve according to constitution the jobs and necessities of these communities was nationalized. A considerable number of the vakufs profitable properties was nationalized. But, at the same time, by the Basic Law of Protection and Use of Cultural Inheritance a great number of vakuf building nationalized or not was protected and restored, among which some, although very significant culture and historical monuments, were in a State of ruin.

The building of new and restoration of existing buildings as well as necessities in the diaspora, are provided for by the efforts of the whole Islamic community. New collective vakufs have successfully replaced individual ones. New sources of financing are: Organized collecting of zekjat, sadekai-fitr, kurban's skin, membership and other contribution which provide the necessary means for the most necessary needs of the community.